

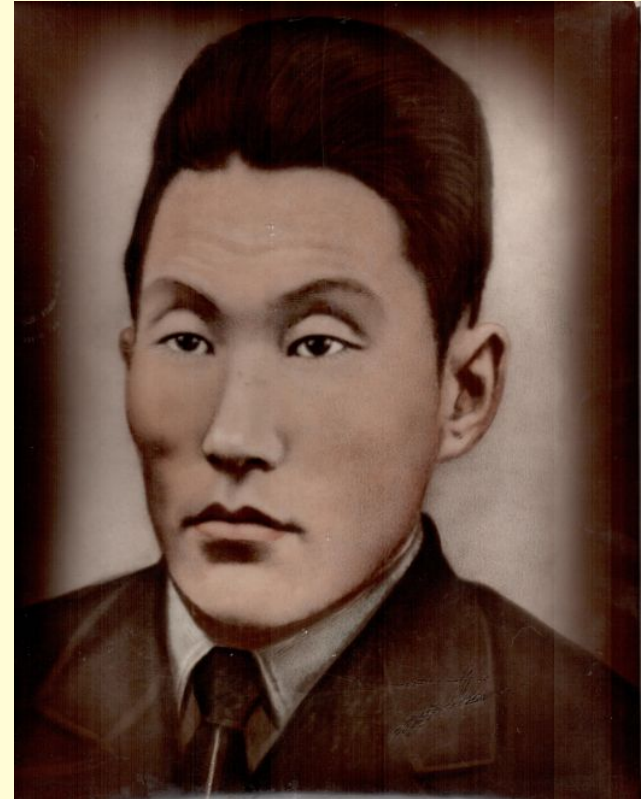
Тес-Хем кожууннун О-Шынаа ортумак ниити билиг школазы

ЛОПСАН-САМБУУ ИДАМОВИЧ ШАЛЫК

Күүсеткен: Уржанай Наадым
Отчугашович, О-Шынаа ортумак
ниити билиг школазының 6-гы
клазының өөреникчизи

ТЕМАЗЫ:

**Шалык
Лопсан-
Самбуу
Идамовичиниң
хуу салымы**

Сагыш-сеткил саймаараткан
Самагалтай, Самагалтай!
Шалык, Чооду, Соян, Оюн
Шагдан чурттаан Самагалтай!

Хоор чоннуң аразынга
Ховар аттар чаяттыңган
Чооду, Шалык, Сояннарлыг
Чоргаар суурум Самагалтай!

Зинаида Самбуу

Ажылды шилип алган

Чылдагааным

Ада-өгбемниң, төрөл-дөргүлүмнүн ук-төөгүзүн шинчилеп, өөренип алыры – мээң бир кол сонургалым. Мээң ачамның төрөл ук-дөзү болур аймаа – Шалыктар болур.

«Шалык» төрөл-бөлүктүн төөгүзүн сонургап тургаш, оларның аразында ховар дээн кижилер чораан деп чувени билип алган мен.

2010 чылдын алды айда О-Шынаа сумузунга «Лопсан-Самбуу Шалык» аттыг спорт шөлүн ажыдарга, чогуум кым деп кижичүвөл ол деп чувени кырган-авам Кара-кыс Санааевнадан айтырарымга, ол Лопсан-Самбуу Шалык дээрге Тыва Арат Республика үезинде улуг эрге дужаалга ажылдап чораан кижилерниң бирээзи, О-Шынааның үндезин чурттакчызы деп тайылбырлады. Лопсан-Самбуу Шалык мээң кырган-авам Кара-кыс Санаавенаның ачазы Самба Санааның честези чораанын база билип алган мен. Ынчангаш, ооң ук-төөгүзүн шинчилээр деп бодап алган мен.

Шинчилелимниң сорулгазы:

- Шалык Лопсан-Самбуу Идамовичиниң хуу салымын шинчилээр;

Шинчилелим уезинде кандыг айтырыгларга
харыыны билип алыксап турар мен:

- «Шалык» төрел-бөлүк деп кымнарыл ол?
- Лопсан-Самбуу Шалык деп кымыл ол?
- Лопсан-Самбуу Шалыктың салым-хуузу.
- Лопсан-Самбуу Шалык баштайгы тыва чогаалчыларның бирээзи;
- О-Шынааның чурттакчылары Лопсан-Самбуу Шалыктың дугайында кандыг бодалдарлыг болгаш хамаарылгалыгыл?

«Шалык» төрөл-бөлүк деп кымнарыл ол?

Шалыктар Тес-Хем кожууннун О-Шынаа суурунда , Өвүр кожуунда хөйү-биле чурттап чоруурлар.

Шалык кожууннун чагыргазы 1921 чылдың сес айга чедир Моолга чагыртып чораан. Шалык кожууну шагда Моолдун Улаастайга Чанчын сайытка чагыртып турда, Таңды тос кожууннун Амбын ноян дүжүлгезинге Комбу-Доржу эргелеп-башкарып турар үеде, аңаа хамаарышпас, чагыртпас тускай турган.

Шалык чон шаандан тура-ла эп-найыралдыг, бүгү чүвеге чүткүлдүг, үениң байдалы-биле сарыг шажын номналынга бердинген, хүрээ-хиит шажын номналынын өөредиин өөренип, билип алырынга чүткүлдүг, кызымак, ховар дээн кижилер оларның аразынга турган. «Шалык аймактың беш харлыг оглу чарыш аьдын чавыдактаптар апаар, а кыс уруг хайдак өшкүнү сааптар шинектиг кылдыр өзөр ужурлуг» деп шалык чоннун ажы-төлүнгө негелдези, сорулгазы ындыг турган.

Шалыктар төрөөн чуртун, төрөл чонун чечен-мергени-биле,
тывызыы-биле мынчаар алгап ырлажып чораан болгаш ырлажып
чоруурлар:

Деспең, Серлик чуртумайны
Дески шалык чонумайны.
Баян-Оваа чуртумайны
Бай-ла шалык чонумайны.

Дескилешкеш, шуурганай бээр
Деспең хеми элдеп хем боор.
«Деспи» эъдин сыгажы бээр
Дески Шалык хөктүг чон боор.

Лопсан-Самбуу Шалык деп кымыл ол?

Лопсан-Самбуу Идамович Шалык 1908 чылда Тес-Хем кожууннуң О-Шынаа сумузунга малчын араттын өг-бүлезинге төрүттүнген.

Лопсан-Самбуу Идамович Шалыктын адазы: көк чиңзелиг, моол бижиктиг Идам (Хөнекей – шола ады) мээрең деп кижиге турган. «Эр кижиге дошкун чаа-чалбакка эвес, эртем-билигниң чадазынга өөрөнгөн турар» деп Идам (Хөнекей) мээрең оолдарын сургап өстүрүп чораан. Оон ажы-төлу шупту сес кижиге турган, оларны шалык аймактын ховар дээн кижилериниң санынга кирип турганнар.

Идам мээреңниң хөй оолдарының аразындан улуу Кижиир-оол Шалык - Шалыктың Деспен хүрээзинге өөрөнип тургаш, дөрт чыл эрткенде, Улан-Баторнуң Кандан хүрээзинге өөрөнип чоруткаш, ону дооскан соонда Деспен хүрээзинге ажылдап турган. Ооң дунмазы Лопсан-Самбуу Шалык база-ла Деспен хүрээзинге өөрөнгөн, ону дооскаш, Улан-Баторнуң Кандан хүрээзинге өөрөнип турда Тывага 1921 чылда Революцияның чалгыгы динмиреп турган. Аныяк Лопсан-Самбуу Шалык 1924 чылда өскөн төрөөн чурту - О-Шынаага чанып келген.

Лопсан-Самбуу Шалыктың ажылдап чораан черлери:

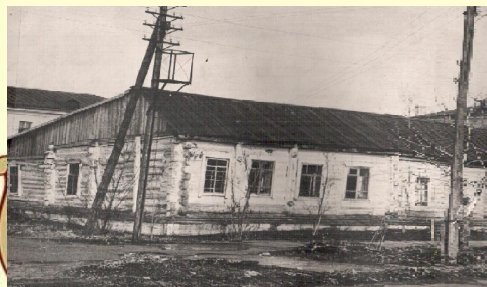
- 1924 чылда О-Шынаага чанып келгеш, 1925 – 1928 чылдарда О-Шынаа сумузунуң аныяктар эвилелиниң үүрүнүң даргазынга, бир чыл ажыр суму секретарьлап ажылдаан;
- 1930 – 1934 чылдарда Москвага КУТВ-ту дооскан. Чанып келгеш, Тес-Хем кожууннуң даргазы, Араттың революстуг намының кожуун комитединиң секретары болуп ажылдаан. Ооң соонда Тыва Арат Республиканың Сайыттар чөвүлелиниң секретары турган;
- 1935 чылда Тыва Арат Республиканың Төп Комитединиң Төп контроль комитединиң даргазынга чедир депшээш, аңаа ийи чыл ажылдааш, республиканың прокурорунга ажылдаан.
- 1937 чылдан эгелеп, ТАР-ның Моолга элчини бодуп ажылдаан; Ийи чурттун аразынга баштайгы харылзааны ол тудуп эгелээн. Улан-Баторга бир чыл ажылдаан.
- 1938 чылдан эгелеп Кызыл хоорайның чагыргазының даргазынга ажылдап турган. Ол дүжүлгеге ажылдап тургаш, ТАР-ның Биче Хурал кежигүнүңгө соңгуткан.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Лопсан-Самбуу Шалыктың 1938 чылдың октябрь 17-де болган чагырга хуралына берген отчетундан:

Кызылда 15 кудумчу бар: Кызыл партизан, Ленин, Интернационал, Элезин (амгы Гагарин), Нам, Шагдыржап, Чулдум, Щетинкин, Кочетов, Малчын, Найырал дээш оон-даа ынай (өске дөрт кудумчуну адаваан). 701 бажың бар, оларның 285 крышалыг, 470 крыша чок. Хоорайда 29 өөреникчилик чаңгыс тыва эге школа ажылдап турар. Хоорайның чурттакчылары – 5734, оларның иштинде тывалар – 648, орустар – 5086. Мында Ээрбек, Баян-Кол, Сесерлиг, Тапсы сумуларының чурттакчылары база кирип турар. Хоорай чурттакчылары 1548 солун, сеткүүл чагылгалыг.

Салымныг уран чогаалчылар, оюн-шиичилер, ыраажылар, хөгжүмчүлерге Тока, Чымба, Ховенмей, Сарыг-оол, Мунзук, Кара-кыс оларны адаан.

Хоорай чагыргазының даргазы Шалык Лопсан-Самбуу бодунуң илеткелинге четпестерни айытпышаан, мынча деп база чугаалаан: «Мооң мурнунда удаа-дараа даргалап турган контрреволюстуг Серен, Сайын, Тастай-оол суглар тудуг, бажың тудар кандыг-бир ажыл-агый, үлетпүр-бүдүрүлге тургуспайн, амы-хуунуң херээн кылып, стол артынга олуруп алгаш, хора чедирип турганнары ол-дур».

Хоорайның сайзыралын үш аңгы үеге деңнеп көөр болза:

1930 чылдарны тончузунде бистин чуртувуска актыг кижилерни буруу чок черге хилинчектеп, човуланна онаап, дайзыннарга сатгынып турар силер деп чыпшыр тудуп, адып-боолап, шиидип, хой-ле ханныг уулгедишкиннерни чамдык кижилернин чорудуп турганын тоогу херечилеп турар. Ону номнардан, солун-сеткуулдерден-даа билип ап турар бис.

Чуртка ол халаптыг аажылаашкыннын уржуктары бистин бичии Тывавысты база оюп эртпээн. Революстуг херекке удур деп буруудаашкынга чугле ужен харны узе четкен Тес-Хемнин Деспен, Серликке оон хемнеринге, дагларынга оскен анчы, малчын бодуун араттын оглу Лопсан-Самбуу Шалык база буруудаттырган.

1938 чылда хоорайнын ажыл-амыдыралын илеткелге таныштырып тура чамдык кижилерни шугумчулээн соонда ону Сат Чүрмет-Дажы, Оюн Данчайларның херээниң киржикчизи кылдыр буруудаттыргаш 15 чыл кара-бажынга олурар кылдыр шииткен.

1943 чылда Лопсан-Самбуу Шалык репрессияга таварышкан соонда ооң кадайы Кочуннуң Кызылга чурттап турган бажынын, эт-хөрөңгизин хавырып аппаарга, ол ие үш оолдарын эдертип алгаш, Тес-Хемниң О-Шынаага 1944 чылдың күзүнүнде чедип келген.

Лопсан-Самбуу Шалыкты политиктиг херектээн дээш Норильскиниң рудниктеринге хуусаазын эрттирип, кадыг ажылдарга ажылдадып турган. Ол 1955 чылда хосталып, чуртунче чанып келген. Чанып кээрде, кадыг баксырап, аарыг кижичи кылдыр чанып келген. Төрээн черинге чанып келгеш, Тес-Хем кожууннун Самагалтай суурга амыдырал-хандырылга пунктузунга мастерлеп ажылдап тургаш, кадыгынын баксырааны-биле эмчиден ыравайн, хосталгага үш-ле чыл чурттааш, 1958 чылда 50 харлыг тургаш, чырык өртемчейден, үш оолдарындан чарылган.

Государственная архивная служба Республики Тыва

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

г. Кызыл, ул. Кечил-оола, 91

Тел. 3-30-11
3-25-98.

№ 104 от 20.11.2008 г.

с. Самагалтай
ул. Дружбы, 79 кв.2
Тондун Сергеев
Кочунуучу

Архивная выписка
из уголовного дела Шалык Лопсан-Самбуу Илам
Шалык Илам огуу Лопсан-Самбуу – 1908 г.рождения, уроженец Тес-Хема,
председатель ЦК профсоюза ТНР, семейный, состав семьи 5 человек, Сорожа – 1 год,
Телгер – 8 лет, мать 61 года (так в документе).
30 января 1943 года при обыске у Лопсан-Самбуу
было изъято:

количество	стоимость	
1. вышивки №1011	1	---
2. брошю №46907	1	---
3. блокнот №46671	1	---
4. фотоаппарат №234656	1	80
5. фото с вышивки и фотография	1	---

также составлена опись имущества со слов его жены Кочун:

1. скот	40	---
2. шальное детское мужское	2	600
3. швейная машина	1	90
4. патефон	1	100
5. костюм мужской	1	300

(Одновременно сообщаем, что в документах данного дела имеются протоколы заседания комиссии по рассмотрению заявлений реабилитированных граждан №12 от 23 декабря 1963г. постановили: оплатить гр-ну Тондун Делгер Кочунуучу за имущество рублей шестьдесят четыре (так в документе); №17 от 8 января 1964г. комиссия решила: Республиканскому профессору Тувинской АССР выплатить гр-ну Тондун Делгер Кочунуучу (так в документе) двухмесячный оклад - пятьсот двадцать руб.

С.С.Саван 234, оп.1, д.169 а.17; д.170 а.1,31; д.172 а.206, 213-217.

Т.С.Саван
Д.Д.Оюн

Кызыл Тыва 2008 г. № 9 (90) - 2008

«Кандыг-даа байдалда
чувенин шыны херек. Шын
кажан-даа тиилээр,
оолдарым!» – деп, улуг
оглунга чагаан чугаазында
дег Сталинниң удуртулгазын
сойгалаан сөөлүндө, аңаа
хамааты атты 1968 чылда
дедир эгидип, буруу чок деп
агарткан. Ол дугайында 1988
чылда «Шын» солун
чырыткан.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Президиума Тувинского Областного суда

от 25.12.1961 года

Президиум Областного суда в составе: председательствующего
Охемчик, членов Президиума Бекишева, Маршанского, Шалчима, и
Кураева, с участием прокурора Области Даваа, по докладу Охемчи
рассмотрел дело по обвинению

Лопсан-Самбуу Шалык Идамовича, 1908 года рождения, уроженца
местечка О-Шынаа Тес-Хемского района Тувинской автономной
области, по национальности тувинец, беспартийный, гражданин СССР,
грамотный.

На основании вышеизложенного и руководствуясь указом
Президиума Верховного Совета СССР от 19 августа 1955 года и в
соответствии с п.2 статьи 5 УПК РСФСР, Президиум Тувинского Об-
ластного суда.

ПОСТАНОВИЛИ:

Постановление Судебной коллегии при Министерстве Вн. дел
Тувинской Народной Республики от 6 июля 1943 года в от-
ношении Лопсан-Самбуу Шалык Идамовича отменить, дело производство
прекратить за отсутствием состава преступления.

Председатель Президиума:

Областного суда: Охемчик.

Тывага болган политиктиг шаажырал төөгүзүңге тураскааткан МУЗЕЙ

Октябрь 30-де Политиктиг
репрессияга таварышканнарның
сактыышкын хүнү

Музейде делгеттинген
экспонаттар

Политиктиг репрессияга
таварышканнарга тураскаал

Музейнин адреси: Кызыл хоорай,
Комсомольская кудумчuzu, бажың 5.

Шалык Лопсан-Самбуу үш оолдуг, ооң өөнүң иштиниң адын Саңчат Кочун Чалаң-ооловна дээр турган. Ооң оолдары ачазының долу ат-сывын безин эдилээр аас-кежик чок болганы хомуданчыг. 1947 чылда оларның үшкү класска өөренип турган оглун «контр-идеет» кижиниң оглу дээш школадан үндүрүптөргө, ооң кадайы Кочун Чалаң-ооловна оолдарын эдерткеш, Берт-Дагже чоруй барган. Ол оолдарын өөредип, эртем-билигге чедирип алып дээш оолдарының фамилиязын «Тондуп», адазының адын «Корчук» кылдыр өскерткеш, Берт-Даг школазынга өөредип турган. Лопсан-Самбуунун оолдарының авазы Кочун Саңчат 1952 чылда аарааш Берт-Даг суургу мөчээн. Оларның оолдарынын улуу Тондуп Делгер Кочукович Каа-Хемниң Дерзиг-Аксы школазынга башкылап чораан. Бичиизи Тондуп Сергей Кочукович Тес-Хем райпозунга үр үеде товароведтеп ажылдап чораан.

Тондуп Делгер Кочукович

Тондуп Сергей Кочукович

Лопсан-Самбуу Шалык

баштайгы тыва чогаалчыларнын бирээзи

4-кү арын

ХЕМ-БЕЛДИРИ

ХАВЫРГА

Кызыл болгаш кызылчылар

ШАЛЫК ЛОПСАҢ-САМБУУ—ЧАГЫРГА ДАРГАЗЫ

(Эгези январь 23-түн солунунда)

Кызыл хоорай чагыргазының политиктиг репрессияга таварышкан даргазы Шалык Лопсаң-Самбуу чүгле ажылының талазы-биле эвес, а угаан-сарылының талазы-биле база мурнуку одуругта турган. Ол спортчу маргылдааларга болгаш уран чүүл көрүндөлеринге идепкейлиг кижип келген. Ол баштайгы тыва чогаалчыларның база бирээзи. Ооң чогаалындан ийи шүлүктү силерге сонуураттывыс.

АРАТ НАМНЫҢ — АЧЫЗЫНДА

Чээрби-ле бир чылаа чедир
Чединмес-даа кончуг турду.
Черивистин араттарын
Черликтер деп санап турду.

Хоор чонун кодан малын
Хоозурадыр булаап турду.
Эргим чонун эдин, малын
Ээнзиредир саарып турду.

Хемдилениң бергезинге
Кээргенич түрөп чордум.
Амыр-чыргал херээ-ле дээш,
Айын тыпайн, азып чордум.

Октябрьның күштүг хуну
Октаргайда чырып келди.
Оргу чаагай чуртувуска
Оттук тукту киискиттивис.

Репрессияга таварышпайн, анаа чурттап чораян болза,
хоорай чагыргазының даргазы турган Шалык Лопсаң-Самбуу та каш номну үндүрүп каапкан турар. Ол мугур 50 харлыында өлгөн, ооң өлгенинден бээр 60 чылын мугур 40 чыл болуп турар. Агартканындан бээр 30 чыл, ооң дугайын “Шын” солунга бижээнинден бээр 10 чыл, а ооң төрүтүнгенинден бээр мугур 90 чыл болуп турар. Ынчангаш ону номчукчуларга чугаалаксадым.

Чыргалының күштүг хуну
Чырып келди, чаптып келди.
Хосталганың монге хуну
Хоор чонну бүргей алды.

Сеткиливис ханызындан
ССРЭ-ге ынак-ла бис.
Чединишкиче ураа дээштиң,
Четтикпейн басып ор бис.

Амыр-чоргаар өөрүшкүвүс—
Арат намның ачызы-дыр.
Чаай чырык чуртталгавыс—
Чазаавыстын ачызы-дыр.

“Революстун херели”
сеткүүл, № 1,
арын 27, 1941 чыл.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

УЛУГ-ХЕМИМ

Чайгы данның херелинде
Чайыннанган эртинде,
Чаагай чыргыла турлаа
болган,
Чарлап болбас Улуг-Хемим.

Кашпал, сыннар аразының
Каас-чараш хээзи болган,
Кара-дуруяа үнү долган,
Каап болбас Улуг-Хемим.

Эрини дургаар, шыгын
дургаар
Элбек сүттүг инек оъттаан,
Ангыр куштар үнү долган,
Арыг кылаң Улуг-Хемим.
Долем чаагай, чиңгир-

ногаан
Дөргүннерниң дөзү болган,
Балык-байлаа сынмарлашкан
Магаданчыг Улуг-Хемим.

Улай-улай батса-батса,
Улуг Совет чуртче кирген,
Улуг-Хемим сактырымга,
Угбам ышкаш, дунмам
ышкаш.

“Революстун херели”
сеткүүл, № 2,
арын 21, 1941 чыл.

Кызыл хоорай чагыргазынын даргазы, ТАР-нын Биче Хурал кежигуну Шалык Лопсан-Самбуу чугле ажылы-биле эвес, черле угаан-сарыылы-биле мурнакчы болгаш идекпейжи, ховар кижилернин бирээзи турган. Ол спортчу маргылдааларга-даа, уран чуул корулделеринге-даа мурнуку одуругларны ээлеп келген. Оон баштайгы тыва чогаалчыларнын бирээзи. Оон бижээн шулуктери «Арат намнын – ачызында» 1941 чылдын № 1 «Революстун херели» сеткуулге (арын 27) парлаттынган. «Улуг-Хемим» деп шулуу дараазында № 2 «Революстун херели» сеткуулге парлаттынган.

**О-Шынаа сумузунуң чурттакчылары
Лопсан-Самбуу Шалыктын дугайында
кандыг бодалдарлыг болгаш хамаарылгалыгыл?**

О-Шынаа сумузунуң чону Лопсан-Самбуу Шалыктын дугайында, ооң эртем-билигге сундулуун, ажыл-агайга кызымаккай чораанын сактып чугаалажып чоруурлар. Ооң чырык адынга тураскаадып 2010 чылда сумуда чаа Спорт шөлүн ажыдып, ооң адын моңгезидип адаан. Аңаа Лопсан-Самбуу Шалыктын оглу Тондуп Сергей Кочуковичиниң Самагалтай суурда башкы болуп ажылдап чоруур уруу Даргат Эльвира Сергеевна кээп кызыл кожааны кескен. О-Шынаа ортумак школазынга Шалык Лопсан-Самбуу Идамовичиниң музейин тургузар деп шиитпирлээш, аңаа материалдарны чыып эгелей бергени өөрүнчүг.

2010/06/12 08:14

30/010015 08:14

2010/06/12 01:48

30/010015 01:48

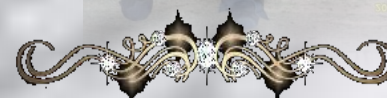
2010/06/11 23:54

О-Шынаа сумунда Лопсан-Самбуу Шалык аттыг спорт шөлүнүң ажыдыышкыны

2010/06/12 01:48

30/010015 01:48

АЖЫЛЫМНЫҢ ТҮҢНЕЛИ:

Шалык төрөл-болук чоннуң аразында Тыва Арат Республика үезинде улуг эрге-дужаалга ажылдап чораан база бир депшилгелиг кижилерниң бирээзи, О-Шынааның үндезин чурттакчызы Лопсан-Самбуу Шалык. Оон төрүттүнгенинден бээр 2014 чылда 106 чыл болур. Ону таныыр, билир турган кижилер сактыышкыннарында оон ажыл-ишке кызымаан, бодунуң бодалы дээш туржуп билир, шынчы чораанын айтып турары дээрге-ле, ооң улус-чонга көргүзүп чораан ачы-хавыязы.

Кызыл хоорайнын чагыргазының даргазы тургаш оон кылып чорудуп турган ажылын бедии-биле үнелеп турганын 1988 чылдын ноябрь 8-те үнген «Шын» солунга Эдуард Донгактың бижээни «Ийи деңнелге» деп чүүлүнде тодаргайы-биле бижээн.

Бир эвес аңаа онаашкан аар хоп-нүгүл эвес болза, Тываны чаа орук-биле хөгжүдеринге, Кызыл хоорайны, төрөөн кожуунун, төрөөн суурун сайзырадырынга эвээш эвес үлүүн, угаан-бодалын, күжүн харам чокка бээр кижилерниң бирээзи турары чугаажок.

Ынчангаш Шалык уктуг Лопсан-Самбуу Идамович Шалык Тыва Республиканың төөгүзүнге төлептиг кижини болуп балалбас исти арттырган.

Ажыглаан литература:

- «Лопсан-Самбуу деп кымыл?» Тараачы Ликтан, «Шын», 2004 чылдын май 13;
- «Шын тиилээр, оолдарым» Делгер Тондуп, «Шын» 1988 чыл;
- «Шалык Лопсан-Самбуу – чагырга даргазы» Чооду Кара-Куске, Хем-Белдири, 1988 чыл, январь 23;
- «Чагыргавыс даргазы – Шалык Лопсан-Самбуу!» Чооду Кара-Куске, Хем-Белдири, 2001 чыл, август ай № 16;
- «Лопсан-Самбуу Шалыктын адын монгежитсе» Тарачи Ликтан, Самагалтай, 2008 чыл, июнь 19;
- «Ийи деннелге» Эдуард Донгак, «Шын», 1988 чыл, ноябрь 8;